

НАЗВИ БОГА ТА ІСУСА ХРИСТА У ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ ПЕРІОДУ БАРОКО

© Зелінська О., 2008

У статті розглянуто назви на позначення Бога та Ісуса Христа у прозових творах української писемності періоду бароко. Дослідження показало, що в писемних пам'ятках XVII ст., які не є канонічними текстами, крім усталених, широко засвідчено образні, індивідуально-авторські найменування. Вони виконували не тільки номінативну функцію, а їх також уживали зі стилістичною метою.

The article deals with the appellations for denoting God and Jesus Christ in baroque Ukrainian writing prose works. The research has shown that in XVII century written booklets, which are not canon texts, figurative individual-author appellations are found. They performed not only nominative function but also were used with stylistic aim.

Релігійна лексика є невід'ємною і органічною частиною словникового фонду української мови. Вона не лише номінує реалії, пов'язані з вірою, церквою, а водночас є виразником невичерпно багатого духовного світу українців. Проте, як слушно зауважує Л. Полнога, «українська мовознавча наука має велику заборгованість перед богослов'ям, бо через об'єктивні причини в Україні було заборонено мовознавчі дослідження, пов'язані з релігійною тематикою» [7, с. 24]. В останні десятиліття з'явилося чимало лінгвістичних студій, присвячених вивченню, опису богословської лексики й термінології. Активно ведеться робота з її лексикографічного опрацювання. Наукові праці з названих проблем виконано переважно на матеріалі нової української літературної мови. Менш дослідженою є ця лексика на діяхронних зрізах. У статті ми поставили за мету представити лексику на позначення Бога та Ісуса Христа, яку мовознавці відносять до богословської термінології [5, с. 80; 6, с. 217; 2, с. 194], зафіксованої прозовими текстами періоду бароко. Матеріалом дослідження стали барокові проповіді, а також передмови до українських стародруків.

Так, у досліджуваних творах Бога номінують усталеними однослівними назвами *Бог*, *Господь* або їх поєднанням: *В твореню дїи нашей поступилъ Бѣъ нибы мал#рѣ* (Рад., Вінець, с. члї); *Абы намъ даль Г(с)дѣ такую бл(г)дать, же бысмо тебе в побо^{юс}но^{ст} житїи наслѣдїючи ...* (Рад., Лебедевич, с. 30); *Может его Гдѣ Бѣъ за его пыхи и зихвальство громами и каменнымъ дождемъ побити* (Рад., Слово, с. 49).

Семантику назви Бога як першої особи святої Трійці передають найменування *Бог Отець* або *Отець*, напр.: *Яко Хс̃ гды крестилъс# в Іордани, мовил до него бѣъ ω(т)цѣ з неба ...* (Гал., с. 104).

На позначення Ісуса Христа в досліджуваних творах засвідчено його євангельське ім'я *Ісус Христос*, проте частими є випадки, коли автори вживають один із складників теоніма – *Ісус* або *Христос*, напр.: *погл#даючи на Іса Расп#того, ворочали с# плачучи и бючи в перси своѣ* (Зах. Коп., Казання, с. 115); *Чинит(ь) Хс̃ смѣлыми на войнѣ гетмановѣ* (Гал., с. 112). Власне ім'я може поєднуватися зі словосполучкою *Син Божий*, що називає Ісуса як особу святої Трійці, напр.: *Гды Снѣ Бжїї ипрошоны ω(т) одного кн#жати, жебы цорки его имерлюю въскрѣлѣ* (Зах. Коп., Казання, с. 114); *Снѣ Бжїи Іус Хс̃, той вз#лѣ тую Книги секретовѣ, з рикѣ ω(т)ца своего*

пре(д)вѣчногo (Мог., Присвята Любавицькому, с. 337); Царем єсть, Хс̃, сн̃ь бж̃їи (Гал., с. 71); Чести Б̃ги нашєми шмиєть ... тды Сн̃а єго Б̃га нашєго Хр̃ста блюзнит (Рад., Слово, с. 38). Назва Ісуса Христа може утворювати варіанти комплексних номінацій зі словами чи сполуками Бог, Господь, Бог правдивий, напр.: и дасть нам цр(с)тво нб(с)носє, которє дай намъ, Хс̃ бж̃є, знайти (Гал., с. 74); Х̃ б̃га правдивогw не в̃рвити (Гал., с. 99); Х̃, б̃га нашогo (Гал., с. 162); През сили и кр̃пность Г̃ба Б̃га нашогo Іса Хр(с)та котороми яkw силноми и кр̃пкомѣ в̃ь бранєхъ ... поклон и слава (Рад., Слово, с. 62).

Поєднання в особі Ісуса Христа божественної та людської суті відтворює композит *Богочоловік*. У «Матеріалах» І.І. Срезневського ця назва відсутня, не реєструє її і «Словник давньоруської мови XI–XIV ст.», а також «Словник російської мови XI–XVII ст.». Вірогідно, вона виникла на ґрунті української мови і стала активно побутувати в XVII ст. Ілюстративний матеріал «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» свідчить про поширення цієї лексеми в різножанрових текстах: *богочоловік* «боголюдина, богочоловік (про Ісуса Христа)» (СУМ XVI–XVII, 2, с. 150). Засвідчено її також і в досліджуваних творах: ... *зде же д̃н#н̃и# "же ѿ насъ и по насъ Б̃гоч̃лка* (Т. Земка, Передмова до Тріоди, с. 250). До реєстру «Словника української мови» ні слово *богочоловік*, ні слово *боголюдина* не внесено, проте ці найменування вживають в сучасній українській мові [6, с. 217].

Принесення Христом спасительної жертви в ім'я людства зумовило номінування його церковнослов'янським *Спас* та похідним від нього *Спаситель*, що має давню традицію вживання в писемних пам'ятках [8, сс. 38, 103]. Функціонування слова *Спаситель* на позначення Ісуса Христа відображено в «Матеріалах» І.І. Срезневського (Срезн., III, с. 787). Лексеми *Спас* і *Спаситель* можна уживати без власного імені та сприймати навіть поза контекстом як назву Ісуса Христа. У досліджуваних текстах слово *Спаситель* засвідчено і як самостійну однослівну номінацію, і в комплексі з іншими назвами, напр.: *ѡныи слова ... ^ пожитку збавеннои муки Сп̃стел# нашєго на Кр̃т̃л̃, ^падають и погибають* (Мог., Хрест, с. 273); *Спаситель наш и Б̃г̃, мидрость свою на немъ ... показаты* (Мог., Хрест, с. 274).

У «Словнику української мови» кодифіковано релігійне значення лексеми *Спаситель*: 1. *рел.* За християнським віровченням – міфологічний засновник християнства, що нібито врятував людство, спокутувавши його гріхи (СУМ, IX, 492).

Номен *Спас* реєструють історичні словники (Срезн., III, с. 789; ССУМ, II, с. 371). У «Лексиконі» П. Беринди церковнослов'янським *Сп̃с̃* перекладено синонімами *выбавитель, с̃п̃ситель, избавитель, захователь* (ЛБ, с. 119). Широко представлена ця назва в досліджуваних творах, напр.: ... *"в̃л̃ "кѡ в̃ь Ієр̃л̃им̃л̃ и не инде, Цркв̃ Г̃а ... Сп̃са нашєго Іс̃ Х̃а̃* (Зах. Коп., Передмова на діяння, с. 96); ... *в̃ь совершеніє хвалені# Великаго Б̃га и Сп̃са нашєго Іс̃ Хр̃та* (Передм. до Преч. Акаф., с. 425); ... *жд̃ище бл̃женнаго шовані# и "влені# славы Великаго Б̃га и Сп̃са н̃їєго Іс̃ Х̃а̃* (Рад., Вінець, с. 7 зв.). Лексему *Спас* засвоєно народнорозмовною мовою і протягом історичного розвитку української мови розширено її семантику: у «Словарі української мови» зареєстровано зі значеннями «свято б серпня, Преображення Господнє», «Спаситель», «церква в честь Спасителя» (Грінч., IV, с. 172); у «Словнику української мови»: «те саме, що спаситель¹», «церква, монастир на честь спасителя (у 1 знач.)», «назва кожного з трьох церковних свят, які відзначає православна церква з 1 по 15 вересня за старим стилем» (СУМ, IX, с. 490–491). У фольклорних текстах засвідчено також демінутив *Спасик*: *Пречиста по груші ходила, Пречиста мішок загубила, А Спас ішов, мішок знайшов: – Спасику батьку, віддай мій мішочок, Не буду ходити у твій садочок* [4, с. 54].

На позначення Христа в українській книжно-писемній мові активно побутував церковнослов'янським *Избавитель*, що є похідним дієслова *избавити* «урятувати від вічних мук» (СУМ XVI–XVII, 13, с. 35): *Великои любви до Пана и Избавител# нашогo Іса Х̃а̃* (Мог., Хрест, с. 277). Поряд із церковнослов'янським *Избавитель* функціює український фонетичний варіант – дериват дієслова *збавити* – іменник *Збавитель*: ... *самъ Збавитель пре³ древо Кр̃т̃ное моцъ и владзи ... показати рачиль* (Мог., Хрест, с. 274); *Тогw теды цр̃ства н̃бногw маємо шукати, Хр(с)та, збавител#*

нашего, през(ъ) учинки наши добрыи (Гал., с. 73). Лексему *Збавитель* зареєстровано у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.», представлений у ньому ілюстративний матеріал демонструє, що вона активно побутувала в різножанрових пам'ятках (СУМ XVI–XVII, 11, с. 59). Слово *Збавитель* збереглося і надалі в лексичній системі української мови, що засвідчено словником за редакцією Б. Грінченка (Грінч., II, с. 121).

Крім розглянутих назв, значення саможертвності Христа реалізує синонім *Откупитель*, що є похідним дієслова *откупити*, напр.: *ω(t) которых мукъ пекельныхъ вѣчныхъ заховай нас, Хр(с)те бже збавителю и ω(t)купителю нашъ* (Гал., с. 102); *Такое власне знаменіе и церков, matka наша, у себе оглядает., кды ся всѣ кровію откупителя нашего отражаем* (Рад., Опов., с. 291). Вважаємо, що ця назва виникла на ґрунті української мови. Її не засвідчено в «Матеріалах» І.І. Срезневського, а тлумачення реєстрового *откупати* не містить релігійного значення (Срезн., II, с. 792). Не фіксує це слово і «Словник давньоруської мови XI–XIV ст.». Сакралізоване значення дієслова *откупити* виокремлює в «Матеріалах» Є. Тимченко, проте іменника *Откупитель* не реєструє (Тимч., Матер., II, с. 64). У сучасній українській мові побутує фонетичний варіант *Відкупитель* [6, с. 217].

Сприйняття Бога як творця всього світу передає усталена назва *Творець* та синоніми-церковнослов'янізми *Сотворитель* і *Створитель*, напр.: ... *Промысла и трудовъ своихъ рико#ты възноситъ Ёи Творци своими* (Зах. Коп., Друга передмова, с. 63); *Учѣлѣ црковныи мов#тъ, же грѣхъ есть ω(t)вернен(ъ)е ω(t) сотворителя, а наверне(ъ)е с# до сотворен(ъ)#* (Гал., с. 156); *Гды в Райскомъ огоро#ки [Адам] преступил твое приказане, гды тебе Ёга и Створител# своего оуразиль грѣхомъ ныхи и не послушенства* (Рад., Вінець, передмова, б. п.).

Назву *Творець* внесено до реєстру «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка, де її вживання проілюстровано такими контекстами: *Бачить же Бог, бачить творець, що мир погибает. Помози мені, милосердний творче, діток згодувати* (Грінч., IV, с. 251). У «Словнику української мови» виокремлено релігійне значення слова *Творець* – «2. За релігійними уявленнями – надприродна істота, що нібито створила світ» (СУМ, X, с. 52).

Значення «творець» виражає лексика архітектурної сфери, вживання якої на позначення Бога та Ісуса Христа активізується в досліджуваній період, що засвідчують проаналізовані тексти, де Бога та Ісуса Христа номіновано агентами *Архітектон*, *Архітект*, *Тектон*, запозиченими з церковнослов'янської мови, напр.: ... *теды з самого всѣхъ по^о слнцемъ знайдлючи#с# речій прирожен#, из распор#жен# пре^ѣ найвы^шшого и наймидрѣйшого архитектона Часов* (Передмова до «Пірамісу», с. 311); *Такъ и теперъ той же тектонъ, будовничій, Хс бгъ нашъ, дл# престои дѣы Мрїи, мѣки своєи, в(ъ) церквѣ Слєцкой учинил(ъ) чудо великое* (Гал., с. 360); *Найвышшій архітект всего свѣта, Бог всемогущій ... барзо коштовную будуючи махину, два станы въ створеню своємъ уфундовал* (Старушич, Каз., с. 251); ... *такъ а не иначе Архитектонъ Нѣа и земли Хс стѣтель постипцетъ в Бидованю своего мысленного бидынки Мрїи* (Рад., Огородок, с. 156). У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано церковнослов'янізм *архитектонъ* «архітектор, будівничий, головний тесля», де виокремлено образне значення «Бог» (СУМ XVI–XVII, 1, с. 136).

Крім названих церковнослов'янізмів, на позначення Бога засвідчено український агентив *Будовничий*, напр.: *але оногo горнегo и в прошло(м) бе(з)конечномъ животѣ твoяочогo града, албо рачей майстра и будовничого его шукаючи* (Передмова до УЄ, с. 17). Слово *Будовничий* на позначення Бога активно побутувало в тогочасних писемних пам'ятках. Є. Тимченко, реєструючи цю назву, у словниковій статті наводить фрагмент із казання Леонтія Карповича, де іменник *будовничій* ужито на позначення Бога (Тимч., I, с. 150). Переносне значення в семантичній структурі цієї лексеми виокремлено у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ XVI–XVII, 3, с. 89).

Однією з традиційних назв Ісуса Христа є лексема *Слово*, яка вживається самостійно чи у словосполученні *Бог Слово*. Побутування лексеми *Слово* з цим значенням фіксує І.І. Срезневський

(Срезн., III, с. 420). Номінування Ісуса *Словом* широко засвідчено і в досліджуваних творах, напр.: *В лѣто ^ воплощенї# Бѣа Слова* (Крок., Передмова, с. 257); *"ко тріе ситъ свѣдѣтельствующее на нѣси, Оцѣ, Слово и Стѣй Дѣхъ: и тїи Тріе єдино ситъ* (Зах. Коп., Друга передмова, с. 62); *и исперва уобѡ Бѣъ Оцѣ познавиеш# и славѣшиеш#, по семъ Бѣъ Слово Ісѣ Хсѣ Бжїй єдиносуцнїй Оци "* вис# *плотїю на земли* (Зах. Коп., Передмова на діяння, с. 95). Уживання лексеми *Слово* на позначення Ісуса Христа кодифіковано лексикографічною працею XVII ст. «Лексиконом» Памви Беринди. Лексикограф подає розгорнутий коментар про смислове навантаження цієї назви: *Слово называет# Снѣ Бжїй, дл# того ижъ "къ слово наше ^ оума родитьс# бѣ терпливости, и бѣ роздѣлѣ#:* *такъ и Снѣ Бжїй ^ Оца роди#с# не ^дѣлне и бѣ страстнѡ виа#же наше слово на въздыхъ расходитьс#, а Слово тоє що єст Снѡмъ Бжѣмъ, єсть персональное, и навѣки трваєтъ* (ЛБ, с. 116). У сучасному «Словнику української мови» цей лексико-семантичний варіант не зареєстровано (СУМ, IX, с. 367–372).

Ім'я Бога Отця та Ісуса можуть супроводжувати традиційні назви *Цар, Цар Небесний*, напр.: *Хѣ, цр# своего, просимъ ѡ милосердіє, жалующи за грѣхи свои* (Гал., с. 71); *Црѣ Нбѣный Хсѣ, на войны в помощь Хрѣтіанѡ" своего выправлючи воина ... прибрал єго в корони* (Рад., Слово, с. 45). Митці бароко, номінуючи Христа, замість усталеної лексеми *Цар* послуговуються іншими назвами, що реалізують семантику «володар». Серед них фонетичний полонізм *крѡль* «король»; запозичений з грецької через латинське посередництво іменник *монарх* (ЕСУМ, III, с. 506), запозичене з латинської *імператор* (ЕСУМ, II, с. 298), напр.: *Абысмо знак, албо Хоригѡ(в) Пана и Крѡл# Нѣа и Земли пре(д)иди вид#чи "ко найбарзїй ... вѡриживишис#* (Мог., Хрест, с. 272); *И той дом(ѣ) крѡл# нѣ(с)ного Хѣ, збавител# нашего* (Гал., с. 175); *Так Крѡль великїй всего свѣта Бѣъ всемогичїй* *дл# великои любви и щодробливости своєи болше члѣкѡви даєтъ, нижєли члѣкѡв потребуетъ* (Рад., Огородок, с. ска зв.); *Слышачи то, найвышїий імператор, Христос, сын Божїй, уражаєтся на челѡвѣка и допущает діавѡломъ абы єго хорѡбами, повѣтром, войнами трапили* (Рад., Опов., с. 367). Іменник *монарх* засвідчено з флексією *-а*: *Иначеї засѣ млѣрдї# источни# "кѡ Вѣъ чадолюбивый Нѣѣный Монарха з своими збѣгами* (Присвята Й. Тризні, с. 347); *Ровнымъ способом в бидованю свое(г) мысленно(г) мѣст(а) Престѣ# Бѣы постипиль и Найвышїий Монарха Бѣъ Оцѣ* (Рад., Огородок, с. флѣ).

У XV ст. до лексичної системи української мови з німецької через польське посередництво ввійшов іменник *гетьман* (ЕСУМ, I, с. 502). Переосмислення основного значення «володар» лягло в основу образного номінування цією лексемою Ісуса Христа, напр.: *Єсть Хсѣ, гетманѡмъ валеchnимъ, бо мовитъ ѡ нем ѡалмиста: «Г(с)дѣ крѣпокъ и силенъ, г(с)дѣ силенъ в(ѣ) бранехъ».* *Нарысуймо жѣ и мы образъ Хр(с)та, правдивѡго бѣа, крѡл# и гетмана в(ѣ) ср(д)цу своем* (Гал., с. 119); *... Так Нѣѣный Гетманъ на горѣ Голгоѡѣ в полю за мѣстом на Кр(с)тѣ злѣт#живиши непрї#телей своих діавѡла и смерть ...* (Рад., Вінець, с. в); *ѡ Воинове Нѣ(с)ного Гетмана! Чи такіи ж то ваши ср(д)ца? Сами оуходите, а Гетмана своего Хѣ в рикахъ непрїателскихъ зоставиєте?* (Рад., Огородок, с. аѣ). Функціонування лексеми *гетьман* у переносному значенні відображено у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ XVI–XVII, 6, с. 209). Змалювання Христа в образі гетьмана, ймовірно, можна вважати специфічною рисою в українському письменстві, що викликано тогочасними історичними реаліями. Значення «володар» передавалося лексемою з побутової сфери *господар*, напр.: *Бо что єсть кокошь ѡу Господара земного, тоє выр#жаєтъ Хсѣ ѡу Гѣндра нѣѣнаѡу у Бѣа Оца своего* (Рад., Огородок, с. лѣ).

З XVI ст. в українській мові на позначення Бога стало вживатися і слово *Пан* (СУМ XVI–XVII, 3, с. 3), яке поширилося в українській мові під впливом польської (ЕСУМ, IV, с. 272–273). Засвідчено цю назву і в досліджуваних нами пам'ятках, напр.: *Щасливая єсть заправды и тая пани зацная, которая в Пану щасливе заснула* (Зиз., Повчання, с. 60); *И велико Рамене єго, которое Панѣ выт#гниль на Кр(с)тѣ* (Мог., Хрест, с. 275). Лексема *Пан* могла виступати і як однослівна

назва, і в поєднанні з іншими найменуваннями, напр.: *И "ко на онъ часъ Панъ и Сп̃ситель нашъ Іс̃ Хс̃ ... моцъ и влади свою ... показати рачиль* (Мог., Хрест, с. 274); *В(ъ) нб̃н знайдуєт(ъ)с# корона славы в̃чної, которую слугамъ своимъ в̃рным даст Хс̃, панъ всемогучій* (Гал., с. 244). Лексема *Пан* з таким же значенням продовжує вживатися і в пам'ятках кінця XVIII ст. [1, с. 159], а на позначення Бога набула поширення в розмовній мові і фольклорних текстах [3, с. 181].

Значення «Господь» у семантичній структурі слова *Пан* зафіксовано у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (Грінч., III, с. 91), а «Словник української мови» його не виокремлює (СУМ, VI, с. 41). Проте в новішій лексикографічній праці – «Словнику синонімів української мови» слово *Пан* як синонім до назви *Бог* внесено до реєстру.

Номінації Бога з опорним словом *суддя* відтворюють уявлення про те, що людина після смерті має стати перед судом Божим, напр.: *ω дарий же Бж̃е томи ^ци нашими, который ... б̃нги живота своего dokonчилъ, по тыхъ працахъ, тебе справедливого судію огл#дати* (Зах. Коп., Казання, с. 125); *Поты часу оному ставало заживаня тои шаты,... перед нелицем̃рным судією* (Старушич, Каз., с. 259).

Віру в Христа, в цілительну силу його вчення відображено в номінації його церковнослов'янізмом *врач*, напр.: *А Хс̃ Спасител Врачъ Н(б)сний такъ естъ добрый и ласкавый ...* (Рад., Вінець, с. т̃кп зв.). Цією ж лексемою номіновано і Бога Отця: *А Бг̃ъ Ойъ Нб̃сний врач з С̃на своего "ко з цв̃ти учинил л̃карство на д̃иї наши* (Рад., Огородок, с. ј̃кє). Крім слова *врач*, засвідчено синонім *лікар*, що увійшов до лексичної системи нової української мови: *Так л̃кар# нб̃ний Хс, пришедши до хорых ... не зараз єго л̃чить, але наперед дотыкает# пилси воли єго, мов#чи: хоцещи ц̃л̃ль быти?* (Рад., Вінець, с. л̃ зв.).

Отже, у прозових текстах періоду бароко засвідчено усталені традиційні запозичені зі Святого Письма та іншої релігійної літератури назви на позначення Бога та Ісуса Христа, які увійшли до лексичної системи української мови, стали органічною частиною її словникового складу. З іншого боку, відчутно тенденцію до використання нетрадиційних для сакральної сфери назв, у семантичній структурі яких на власномовній основі розвивається релігійне значення (*Господар, Гетьман, Збавитель, Лікар, Откупитель, Будовничий*). Прикметною рисою досліджуваних творів стає ампліфікація різнотипних найменувань, що характеризує барокову писемність загалом. Розмаїття назв є відображенням багатства духовного світу українців та здатності української мови виражати сакральні поняття.

Гал. – Галятовський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Ченіги. – К.: Наук. думка, 1985. – 445 с.; Зах. Коп., Казання – Копистенський Зах. Казання на чесном погребі ... Слесея Плетенецького // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків (МІКСВ). – К., 1924. – С. 110–126; Зах. Коп., Друга передмова – Копистенський З. Друга передмова до бесід св. Іоанна Злаустого // МІКСВ. – С. 56–64; Зах. Коп., Передмова на діяння – Копистенський З. Друга передмова на діяння святих апостолів // МІКСВ. – С. 95–103; Зиз., Повчання – Поученіє Лаврентія Зизанія, сказанное при погребеніи княгини Софіи Чарторыйской // Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное братство: Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. Съ тремя рисунками. – Київ, 1904. – С. 53–64; Крок., Передмова – Кроковський І. Передмова до Цвітної Тріоди, 1702 р. // МІКСВ. – С. 257–261; Мог., Присвята Любавицькому – Могила П. Присвята Мстиславському підкоморію Богдану Стеткевичу Любавицькому, 1637 р. // МІКСВ. – С. 335–340; Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // МІКСВ. – С. 271–290; Передм. до Преч. Акаф. – Передмова до Пречистих Акафістів // МІКСВ. – С. 425–427; Передмова до «Пірамісу» – Передмова до Пірамісу 1634 р. // МІКСВ. – С. 311–314; Передмова до УЄ – Передмова до Учительного євангелія. – Єв'є, 1616 // The Jevanhelije uc̃ytelnoje of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Texts. Volume II.; Присвята Й. Тризні – Присвята Й. Тризні в «Тріоді пісній» // МІКСВ. – С. 347–351; Рад., Вінець –

Радивиловський А. Вѣнецъ Хѣвъ. – К., 1688; Рад., Лебедевич – Радивиловський А. Слово на погреб Варнави Лебедевича // Приложение // Марковскій М. Антоній Радивиловскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – С. 20–30; Рад., Огородок – Радивиловський А. Огородокъ Маріи Бѣы. – К., 1676; Рад., Опов. – Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 208–381; Рад., Слово – Радивиловський А. Слово а̃-ѣ часу войны // Приложение. – С. 37–70; Старушич, Каз. – Казання погребне над тілом ... пана Іллі Святополка Четвертенського // Крекотень В. І. До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксентовича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четверте[и]нського // Українське літературне барокко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 244–271; Т. Земка, Передмова до Тріоди – Земка Т. Передмова до «Тріоди цвітної» // МІКСВ. – С. 246–252.

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1–4; ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 тт. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5; ЛБ – Лексикон словеноросський Памви Беринди / Підг. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1961. – 272 с.; Срезн. – Матеріали для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III; ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 тт. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2; СУМ – Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11; СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Львів, 1994. – Вип. 1. – 151 с.; Тимч. – Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. – Х. – К.: ВУАН, 1930–1932. – Т. 1. – Вип. 1–2. – 947 с.; Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.

1. Гарбуз С. Спостереження над сакральною лексикою в Почаївському збірнику «Науки парохіальній» (1794) // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 р. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 157–164. 2. Грималовський І. «Наука, альбо способ зложення казання» І. Галятовського і становлення української релігійної терміносистеми // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Львів, 13–15 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 191–196. 3. Журавльова С. Слова та вирази, пов'язані з релігією, у мові української народної поезії // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 р. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 181–189. 4. Лесів М. Назви великих християнських празників в українській мові та християнській традиційній культурі // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 50–57. 5. Наконечна Г. Українська богословська термінологія: характеристика системи // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 р. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 77–92. 6. Наконечна Г. З досвіду укладання «Словника богословських синонімів» // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Львів, 13–15 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 215–224. 7. Полюга Л. До питання про українську богословську термінографію // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 29. – Львів, 2000. – С. 243–246. 8. Цейтлин Р. М. Лексика старославянського языка. – М.: Наука, 1977. – 336 с.